

Ст. н. с. | ст. д-р ик. н. Илия Балабанов

ГЛОБАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА СЪВРЕМЕННОСТТА И МЕТОДОЛОГИЯТА НА К. МАРКС

Част първа

В съвременното научно и обществено-политическо пространство творчеството на Карл Маркс е в пълно забвение. Нещо повече, през целия ХХ век в страните от “запад”, а напоследък и от “изток” над него тегне политическа и научна анатема. И все пак съдържа ли научното наследство на Маркс актуалност и полезност за съвременните реалности? Публичното поставяне на подобен въпрос днес звучи почти като провокация. Науката обаче си има свои закони, които определят и нейния морал.

Тук е направен опит, *първо*, да се покаже, че въпреки и на пръв поглед парадоксално, теорията на Маркс не само има, но особено в разгръщащите се качествено нови реалности ще придобива все по-голяма актуалност; *второ*, да се аргументира непреходната значимост на *Марксовата методология* за по-достоверно идентифициране и адекватно посрещане на глобалните предизвикателства, пред които е изправено цялото човечество. Поради публикуването на статията в две части връзката между глобалните проблеми и методологията на К. Маркс е разработена по-обстойно в *Част втора*.

JEL: A11; B31; B41; E20; F01; P10

От втората половина и особено през 90-те години на ХХ век в обществено-икономическата действителност на водещите индустриални държави настъпиха *съществени качествени изменения*. Те се разгръщат и в други страни на света. Тези промени трансформират все по-дълбоко и по-широкообхватно не само икономическите, но и *извъникономическите* сфери на развитите страни. В основата им е интензивното генериране и прилагане на нарастващи *знания* за обективната реалност в почти всички дейности. Според преобладаващите научни прогнози по-нататъшното развитие на качествените промени води към *радикално* преобразуване на *цялия* обществено-икономически живот в *същите* страни и към формиране на **съвършено нов тип икономика и общество**.

Един от първите *влиятелни* учени (но не и първият, осмислящ промените), който *много* по-широкомащабно и изпреварващо започва да оценява *съществената* значимост на качествено новите промени за бъдещата трансформация на *цялото* общество, е известният американски социолог Даниел Бел. През 70-те години той прогнозира, че те водят към *ново* общество. То според него би трябвало да се нарича *постиндустриално*¹ и/или *ин-*

¹ *Bell, D.* The Coming of Post-Industrial Society. New York: Harper Colophon Books, 1974.

формационно общество.² Почти две десетилетия по-късно друг известен американски учен - икономистът Питър Дракър, определя *междувременно* настъпилите качествени промени като начало на *преход* към *посткапиталистическо*³ общество, респ. към *посткапиталистическа държава*. По същността си такъв тип общество, твърди той, е *общество на знанието*.⁴

Оттогава анализите, оценките и прогнозите за бъдещото развитие на качествените промени продължават да се множат. Съответно се увеличават и теоретичните интерпретации върху същността на новия тип икономика и общество, към които те водят. Ето защо наред с отбелязаните наименования в *по-новите* публикации се предлагат и такива определения като *“глобално”, “иновативно”* и *“базирано върху знанието общество”* (или накратко *“общество на знанието”*).

Част от различията в тези определения са *предимно* терминологични - за обозначаване на приблизително *сходни* интерпретации на новите промени се предлагат *не съвсем сходни* понятия.⁵ В останалата част обаче, поради различни изследователски гледни точки и фокусиране на анализа към едни или други *актуални аспекти* на променящата се действителност, *същността* и на самите промени, и на очаквания в бъдеще от тях по-цялостен *модел* на обществото се тълкува твърде едностранчиво, с разнопосочни качествени характеристики, повече или по-малко противоречиво.

Една от причините за различията не само в определенията, но и в свързаните с тях *същностни* интерпретации на обективните промени е без съмнение нарастващото усложняване на съвременната общественоекономическа действителност. Но също така е без съмнение, че различията, достигащи в отделни публикации до *взаимоизключващи се концептуални* тълкувания, са косвено свидетелство за:

- все още незадоволителни от *методологическа, теоретична и практико-приложна* гледна точка резултати на изследванията, насочени към *изясняване* и достоверно *обяснение* на промените;
- невъзможността формираните се досега теоретични интерпретации на динамичните реалности да изпълняват **в необходимата степен иманентната фундаментална** функция на всяко ново знание в обществените науки: *по-достоверно да разкрива* същността на своя обект, по-

² Bell, D. The Social Framework of the Information Society. – In: M. Dertouzas & J. Moses (eds.). Cambridge: MIT Press, 1976.

³ Определението *“посткапиталистическо”* (като алтернативно на *“постиндустриално”*) общество се използва също от Р. Дарендорф и др. за обозначаване на приблизително *същите основни* характеристики на бъдещата общественоекономическа система.

⁴ Drucker, P. Post-Capitalist Society. Harper Business Publishers, 1993 (преведена доста по-късно на български език: Дракър, П. Ф. Посткапиталистическото общество. С.: ЛИК, 2000).

⁵ Не бива да се забравя обаче, че като концепти за същността на *единния* изследователски обект *различните* понятия са косвено свидетелство за *съответна* недоразвитост на познанието като специфична обществена функция, практически обслужваща историческия прогрес.

реалистично да предвижда цялостното му по-нататъшно развитие, *своевременно да разкрива* потенциалните възможности и надеждните политико-икономически инструменти за насочване на развитието в по-благоприятна посока и параметри;

- същественото изоставане от съвременните изисквания не само на множашите се интерпретации на качествено новите промени, но и на **доминиращите** през целия XX век *теоретични доктрини* за обществено-икономическото устройство и развитие. Или обществознанието все още не е достигнало **необходимото** равнище, позволяващо му *своевременно* и *адекватно* да изяснява проблемите на ускорено динамизиращата се, усложняваща се и интегрираща се в национален и глобален мащаб действителност като предпоставка за осъществяване на необходимите *корективи*.

Потребността от комплексно знание в съвременния свят

Най-значимата характеристика на *съвременните* обществено-икономически реалности като резултат от интензивно развиващите се технологични, либерализационни, глобализационни и интеграционни тенденции е *засилващата се взаимозависимост и взаимобусловеност в промените* между икономическите, технологичните, политическите, социалните, културно-духовните и екологичните процеси както в национален, така вече и в планетарен мащаб. Или то изразява *нарастващото функционално единство* на ускорено глобализиращата се действителност, което **в съответна степен** изисква **единен интердисциплинарен методологически подход и съответно по-широкообхватна, по-комплексна и по-единна система от теоретико-приложни знания**. Без прилагането на такъв подход *повече е невъзможно* да се генерират необходимите знания, които достоверно *разкриват* качествено новата същност на обективната действителност, *своевременно предвиждат* по-нататъшните ѝ изменения и *предлагат* надеждни инструменти за **управление на промените** в по-благоприятна за общочовешкото и екосъобразното развитие посока.

Непосредственият и безспорен ефект от качествено новите промени е увеличаващото се **материално богатство** в *индустриалните* страни. Както е известно обаче, промените са съпроводени и от продължаващо изостряне на множество проблеми, които все повече придобиват **глобален** характер. Поради интензивното им обсъждане в целия свят за целите на тази разработка е достатъчно да се маркират с по едно изречение само най-острите от тях. Това са: парадоксално (за общочовешкия прогрес) *задълбочаващата се пропаст* между растящото материално богатство в относително малък кръг *развити* държави и увеличаващата се *относителна* бедност в голямата част от *слаборазвитите* страни; застрашително изчерпване на невъзстановимите природни ресурси, от които завинаги се лишава икономиката на следващите поколения; затрупване на Земята с нарастващи количества отпадъци и превръщането ѝ в сметище; разруша-

ване до *критични* предели на природната среда и равновесие; разширяваща се престъпност и тероризъм; задълбочаваща се ерозия на морално-духовните и културните ценности, което компрометираща културно-духовното развитие на съвременния и утрешния човек; неконтролируем демографски взрив. Тези проблеми са вече дотолкова *взаимосвързани* и усложнени, че *ако вместо единно и комплексно* се решават *предимно поотделно*, каквато е преобладаващата досегашна международна и национална практика, всяка успешна крачка към решаване на отделен проблем неизбежно ще доизостря останалите.

Ето защо освен осигуряване на *още по-високо материално благосъстояние в индустриалните страни* съвременните и бъдещите знания трябва да са на равнище, което може надеждно да обслужва обществено-политическото решаване на *основните* проблеми, съпровождащи качествено новите *глобални* промени. Следователно *първостепенният императив* на всяка научна инициатива по генериране на необходимите (а все по-изоставащи) теоретико-приложни знания за ефективно управление на новите промени би могъл да се формулира като прилагане на *критично минималната* при *всеки достигнат етап холистичност, единност, комплексност и интердисциплинарност* на изследванията. Това означава акумулираните досега знания да се *доразвият* до практически удовлетворяваща по *обхват единност, дълбочина и комплексност теоретична система*, позволяваща успешно идентифициране и посрещане на нововъзникващите предизвикателства в национален и глобален мащаб.

Описването и обяснението на различни аспекти от *най-актуалните* качествено нови промени във *високоразвитите* страни, до каквото се свеждат повечето от досегашните им концептуални интерпретации, е безспорно полезно. *Във все по-сложните динамични реалности* обаче *това съвсем не е достатъчно. И ще става все по-недостатъчно.*

Критично минималната на съвременния етап *система от знания*, която може да осигури *реалистично обяснение, предвиждане и насочване* на по-нататъшните икономически, социални и екологични промени във възможно по-благоприятна посока и параметри, е необходимо да обхваща:

- не само *непосредствена* информация за новите промени в *отделни фактори, дейности и/или сфери на икономиката* във *водещите* страни, а пълноценно обяснение на *функционално-синергичното* им *единодействие* в макромасщаб с останалите традиционни *фактори, дейности и/или сфери*, които отграничават “старата” от “новата” икономика и общо характеризират една *преходно “хибридна”*, но вече качествено различна икономика;

- не само *фрагментни* сравнения в множеството концепции за *отделни* отлики между “старата” и “новата” икономика, а *цялостна и единна теория* за техните *комплексни същностни* характеристики като *принципно различни макросистеми* - за създаване, *разпределение, размяна* и

потребление на качествено разнотипни по обхват и съдържание материално-духовни блага в цялото общество и особено за всеки негов член; за иманентните им основни типове икономически, политически и граждански **субекти (интереси и движещи сили)**, които създават принципно различен тип **богатства**; за вътрешноприсъщите на “старата” и “новата” икономика **системно-структурни устройства и механизми** за функциониране, саморегулиране, устойчивост и развитие;

- не само позитивистично описание на конкретната поява и развитие на наблюдаваните промени в *напредналите* страни, а и *достатъчни* знания за *специфичната* им национална и глобална *функционално-структурна* характеристика като *неотделим аспект* от цялостното многообразно историческо развитие на **все по-единната икономическа, социална, политическа, културна и екореалност** във всички държави от *целия свят*;

- не само изведени *отделни черти* на *бъдещата* икономика и общество върху основата на **пряко линейно екстраполиране** на *актуалните съвременни* промени в *напредналите* страни, а *изпреварващо, комплексно и достоверно* разкриване на **определящите фундаментални** характеристики на *качествено новия тип социално-икономическа система*, която се заражда в тях, но ще възникне (ли?) като неотменим *закономерен* процес на определено, теоретично *предвидимо* стъпало от общо-историческото развитие на **всички** (ли?) страни на мястото на досегашната **социално-икономическа система**;

- не само предимно фактология за изострящите се *глобални проблеми*, които както “старата”, така и “новата” икономика пораждаат относно по-нататъшното разрушаване на *природната среда и равновесие*, а знания, разкриващи *многоаспектната същност и ефективните възможности* за *своевременно* решаване (или поне преди “дванадесетия планетарен исторически час”) на огромните екопроблеми вследствие на отдавна опорочената “обмяна на веществата между човека и природата”.

Или ако обобщим, *освен отделни черти* върху основата на широкоизползваните в съвременното обществознание *изследователски методи* е невъзможно да се разкрият в задоволителна степен *комплексните фундаментални* характеристики не само на *бъдещия тип общество*, но и на *досегашния*. За целта са необходими достатъчни знания, изясняващи *закономерното прогресивно* място, роля, граници и исторически потенциал на *всяко* от двата типа общества в рамките на *единна и всеобхватна* теория. Това означава обществознанието да достигне *познавателно-прогностичните* възможности на достатъчно широкообхватна теоретико-приложна глобално-историческа координатна система, която удовлетворително точно да отразява, локализира и измерва многоаспектните качествено-количествени характеристики на развитието на *всички* страни в общочовешкия прогрес от миналото, настоящето и бъдещето.

Успешното разработване на такава система означава да са разкрити обективните възможности: *първо*, за *приложно инструментализиране* на теоретичните знания за *общите и специфичните* (във всеки от различните типове общества и страни) **закони**, изразяващи дълбоката *единна* същност на общоисторическото човешко развитие, и *второ*, за *конкретизиране* и *експлицитното* проектиране *върху тяхна основа* на досегашните и бъдещите *траектории* на *прогресивни* промени във *всяка* от страните през последователно по-висши и специфични едно спрямо друго обществено-икономически стъпала на развитие.

Доминиращите концепции в съвременното обществознание

Сред *множащите* се през миналия век теоретични интерпретации на качествено новите промени и съответно на бъдещото общество⁶ централно място и с най-голямо влияние е концепцията на Д. Бел за *постиндустриалното* (и в т.ч. *информационното*) общество. Това не е случайно. От гледна точка на маркираните вече основни изисквания към съвременното обществознание тя съдържа *значително по-широкообхватен* миоглед и *методологически* подход за изучаване на съвременните промени в сравнение с повечето от *предходните* и *последвалите* я интерпретации. До около 70-те години преобладаващите изследвания на новите промени са ограничавани *предимно до непосредствената им конкретност*. Поради това и резултатите им са повече или по-малко едностранчиви, взаимно противоречиви, със *съответно по-слаба* познавателна стойност. За разлика от тях теорията на Д. Бел започва не с *директно* изследване на промените, а с изясняване на глобалната историко-логическа *периодизация* на обществено-икономическото развитие във *всяки* страни като *необходим по-широк познавателен контекст* за изследване на промените. Или това е израз на разбирането, че дълбоката същност на зараждащия се нов тип общество като *исторически по-прогресивна социално-икономическа система* не може да се разкрие в необходимата за решаването на съвременните проблеми степен, без *достатъчно* да са изяснени *специфичните основни* черти и характеристика на *предходните* социално-икономически системи.⁷

⁶ *Постмодерно, постцивилизовано, посттрадиционно, организирано* (в противовес на също употребяваното *неорганизирано*), *програмируемо, активно, справедливо, постпредприемаческо, постбуржоазно, посткапиталистическо, постпазарно, постиндустриално, информационно, технотронно, цифрово (дигитално), глобално, постисторическо, постикономическо, иновативно, базирано върху знанието* общество, *знаниеспособно* общество (knowledgeable society) и др. Към тях (за по-пълна терминология) би могла да се добави и формираната *предимно* върху прагматична, компромисно-договорна основа доктрина на ООН за *устойчиво развитие*, както и активно дискутираната напоследък *икономическа* концепция за *новата икономика*".

⁷ В своята периодизация Д. Бел разграничава три *общовалидни* за прогресивното развитие на *всяка* страна *основни типа* общества: *доиндустриално* (традиционното аграрно), *индустриално* (с което се отъждествяват модерните индустриални общества *до* настъпването на качествено новите

Последващите изследвания и интерпретации на нововъзникващите промени отново най-често са фокусирани върху *непосредствената им конкретност*. Повечето от тях обаче вече са разработвани през ми­ро­гледната призма и методология на много по-комплексната теория за *индустриалното* и *постиндустриалното* общество. Ето защо въпреки продължаващата и до днес по-голяма или по-малка едностранчивост и нехомогенност на концепциите *след* 70-те години знанията им за изследваните *конкретни промени* взаимно се допълват и като цяло се доближават *в определена степен* до необходимата по-висока интердисциплинарност, холистичност и комплексност.

Въпросът е обаче доколко и достатъчно ли е това за научно обслужване на *успешното* решаване на големите проблеми пред съвременното развитие?

В търсене на възможно по-реалистичен отговор на този въпрос ще се опитаме да извлечем *в максимално пестелива тезисна форма най-същественото* от по-значимите концепции, с което те допринасят (разбира се, според скромната ни преценка), за общото им приближаване към необходимите *комплексни* знания. Преди това обаче е задължително да се подчертае, че за целите на статията представяват интерес не пространните им едностранчиви и противоречиви *описания* на новите промени, а *предимно* онези съдържащи се в тях фрагменти от *взаимно допълващи* се констатации, изводи и прогнози, чрез които, *първо*, по-достоверно се *интерпретират* промените и се *предвижда* по-нататъшното им развитие; *второ*, *доизясняват* се отделни специфични черти на бъдещото общество; *трето*, очертават се някои *реалистични възможности* за решаване на глобалните проблеми.⁸

промени) и *постиндустриално* (определяно от него още и като *информационно*) общество, към което водят новите промени. Създадена в рамките на този по-широк ми­ро­гледен и методологически контекст, теорията му за *постиндустриалното* общество е логическо доразвитие на теорията за *индустриалното* общество, разработвана дотогава от Р. Арон, самия Д. Бел, Р. Дарендорф и др., а преди тях от Ог. Конт, Х. Спенсър, Ем. Дюркейм и др. Определенията *“капиталистическо”* и *“посткапиталистическо”* общество, които са предпочитани от Р. Дарендорф и П. Дракър, също се базират върху аналогична периодизация, поради което са близки по съдържание с тези на Д. Бел.

С по-разгърнатите върху основата на тази периодизация концепции за *постиндустриалното* и *посткапиталистическото* общество не само се реабилитира *историзмът* в обществознанието. Чрез тази периодизация, *първо*, се доказва, че *капиталистическото общество* е всъщност *исторически преходно*. А това означава, че са несъстоятелни онези теории за капитализма, които го интерпретират като “естествената”, “най-близката до свободната човешка природа” и “най-жизнеспособната социално-икономическа система”, с която дори “завършвала историята”; *второ*, прави се значима крачка в преодоляване на повърхностната описателност на *позитивизма* в обществените науки; *трето*, съществено се коригира *извънсторическата* и *метафизическа* методология на *неокласическите* школи в *икономиката*, наложили се през целия XX век като Mainstream, но оказали се неспособни практически задоволително да обясняват и научно да обслужват решаването на съвременните основни проблеми пред *икономическото* развитие.

⁸ Поради свръхограниченото място това са възможно най-кратки цитати и синтезирани перифрази на *взаимно допълващите* се *основни* концептуални идеи (с неизбежното им опростя-

- *Конкретно исторически* качествено новите промени са настъпили *най-напред* в **икономиката** и по-точно във **военната индустрия** на САЩ,⁹ а *едва по-късно* - в *извъникономическите дейности*.¹⁰

- Производството на *услуги* започва да доминира над производството на *стоки*; на свой ред *“традиционните”* услуги намаляват за сметка на *“интелектуалните”*; *“сините якички”* постепенно се заменят от *“белите якички”*; *ресурсо-* и *капиталоемките* производства отстъпват на *наукоемките*; инвестициите в *качеството* на *човешкия* капитал придобиват значително по-висока възвръщаемост и относителен дял от тези във *физическия*; нарастващите *знания, професионални умения, информационни мрежи и иновации* (които са **неограничени** като икономически *ресурс* за разлика от **невъзстановимите природни суровини и енергия**) се превръщат в *основен фактор* на икономическото и общественото развитие.

- *Икономическа основа* на нововъзникващия тип общество **остава частната** (има се предвид **капиталистическата**) собственост (Д. Бел, Р. Дарендорф и др.). Освен това в него **“навярно пазарът** ще си остане ефективният обединител на *икономическата дейност*” (П. Дракър и др.). Разбира се, заедно с пазара остава в сила и присъщият му специфичен начин за *създаване, разпределение, размяна и потребление* на *новия тип* богатство. Обаче базираното върху частната собственост, пазара и върху *масовата специализация, стандартизация, концентрация и централизация* производство на *индустриалното* общество вече /ще/ се измества в *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество от все по-децентрализираното, дейерархизираното (в корпорациите), гъвкавото, малосерийното и *все по-индивидуализираното* производство (Р. Рийч, А. Тофлър). То осигурява *съответно по-многогранно* задоволяване на *индивидуалните потребности* и *по-високо качество* на живота (Д. Бел). Последното от своя страна благоприятства формирането на *многогранно развити творчески личности*.

ване, разбира се) в публикациите главно на: *Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society...; Bell, D. The Social Framework of the Information Society...; Bell, D. The Third Technological Revolution and Its Possible Socio-Economic Consequences. Tokyo, 1990; Dahrendorf, R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Univ. Press, 1973; Dahrendorf, R. Die Zukunft des Wohlfahrtsstaats. Frankfurt a. M.: Verl. Neue Kritik, 1996; Dahrendorf, R. Auf der Suche nach einer neuen Ordnung: Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert. Beck, Munchen, 2003; Дарендорф, Р. Размисли върху революцията в Европа. ЦИД, 1992; Дарендорф, Р. Съвременният социален кон-фликт. ЦИД, 1993; Дракър, П. Ф. Посткапиталистическото общество...; Рийч, Р. Трудът на нациите. С.: УИ “Св. Кл. Охридски, 1992; Тофлър, А. Третата вълна. С.: П. К. Яворов, 1991; Тофлър, А. и Х. Тофлър. Революционното богатство. С.: Обсидиан, 2007.*

⁹ Рийч, Р. Цит. съч., с. 59.

¹⁰ Съществената познавателна и методологическа стойност на тази *фактически* установена *каузална* зависимост е в емпиричното преоткриване и утвърждаване на *съществуващата отпреди* теза в общественото знание за *примата на икономиката* и нейното развитие по отношение на промените в *останалите социални дейности*.

• Двете основни *класи* на *индустриалното* общество – *работническата* на наемния *физически* труд и *капиталистите* – собственици на средствата за производство, се изместват съответно от *новата класа* на *квалифицираните работници/технически специалисти* (knowledge-workers) и от *управляващата интелектуална (технократска) класа на висшия мениджмънт*. Последната “на *политическо* равнище се проявява като консултанти, експерти или технократи” (Д. Бел). В интелектуалната класа влизат, разбира се, и учените. *Основният фактор* за по-нататъшното структуриране и стратификация на обществото е *професията*.

• Наред с частната собственост и пазарната конкуренция, като *двигател* на общественоекономическото развитие *остава* също досегашният главен *мотивоопределящ* човешката активност критерий – *печалбата*. Но тъй като знанията, иновациите и информацията /ще/ се превръщат в *основен фактор* на развитието, това изисква *съответно образовани* и *иновативно* формирани личности, които се нуждаят от по-голяма *професионална и творческа свобода*. Ето защо като *определящ мотив* на професионалната и обществената им дейност /ще/ се налага също личното *самоусъвършенстване, стремежът* към придобиване на по-голям *творчески потенциал* и професионална *свобода*. От своя страна утвърждаването на този мотив /ще/ поражда потребност и условия за *сътрудничество* (а не за присъщото на *индустриалното* общество *класово противопоставяне*) между квалифицираните работници и управляващата класа. Нещо повече, в *новото* общество “трудните конфликти /ще/ са /дори/ *институционално* ограничени... и вече не /ще/ оказват никакво въздействие върху другите обществени сфери” (Р. Дарендорф).

• “Продуктивността” в *капиталистическото (индустриалното)* общество, дължаща се досега безспорно *и на* знанието, *вече* превръща “пролетариите в охолна средна класа”, а по-късно и в “буржоазия” (П. Дракър). Благодарение на *акционерната* форма на собственост и на т. нар. *икономическа демокрация*, т.е. на “формите на участие в печалбите и във вземане на решения” (Р. Дарендорф), “квалифицираната средна класа” става все по-равноправен *партньор* в управлението на предприятията. С това допълнително се оставя в историята присъщият на *капиталистическото* общество *класов антагонизъм*.

• В *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество капиталът-*функция* се обособява от капитала-*собственост* (който е главният *субект* в *индустриалното* общество на *икономическата* и до голяма степен на *политическата* *власт*). Доколкото обаче в това общество капиталът-*функция* - в лицето на новата *интелектуално-мениджърска* класа, контролира и *продава* като стока *информацията*, тъкмо новата класа, а вече не тази на капиталистите-собственици, /ще/ се домогва най-мощно до *икономическата* *власт* (богатството) и съответно до *политическата* *власт*. Ето защо тук “властта е определяна от степента на притежаваната информация” (Д. Бел).

- Ако в *капиталистическото (индустриалното)* общество трудът, капиталът и земята (с нейните ресурси) са източниците за увеличаване на стойността и богатството, в *посткапиталистическото “знанията, продуктивността и иновациите осигуряват създаването и самонарастването на стойността и богатството”* (П. Дракър). С увеличаване на знанията се повишава делът на *нематериалните* активи (А. Тофлър).

- В *постиндустриалното* (респ. *посткапиталистическото*) общество *акционерната* форма на собственост създава възможност за превръщане на средната класа в един от значимите инвестиционно-предприемачески субекти (П. Дракър). Тя премахва също ограниченията пред мащаба на инвестициите и предприемачеството, произтичащи от натрупванията на *индивидуалния* капитал-*собственост* в *предишното* общество. Емисията и борсовата покупко-продажба на акциите вече създават *качествено нова форма* за мобилизиране на капитала и за организиране на предприемачеството. Тя предлага мултифункционални форми за *съюзяване, взаимен контрол и сътрудничество* върху основата на хоризонталното договорно-пазарно координиране и *коопериране*. Ето защо паралелно с *по-нататъшното* усъвършенстване на *пазарната конкуренция* нараства делът на *извънпазарните кооперирани* дейности и съответно на нови форми на *извънпазарно сътрудничество* (А. Тофлър). Всичко това осигурява по-висока *стабилност, ефективност и предвидимост* във взаимообвързаното функциониране на социално-икономическите дейности.

- Въпреки че “*навярно пазарът* ще си остане ефективният обединител на *икономическата* дейност”, нараства делът на *извънпазарното създаване, разпределение, обмен и потребление* на новото богатство (А. Тофлър).

- В *постиндустриалното* общество “*културата, психологията, социалният живот и икономиката* се формират **под въздействието на техниката и електрониката** – особено на компютрите и комуникациите”. Взаиморъзката между развитието на обществото и техническия прогрес е “**право-пропорционална**”. “*Благодарение на комуникационните технологии културата е всеобщо достъпна и синкретична /обединяваща/.*” В отличие от *индустриалното* общество тук “*производственият процес престава да е основният решаващ фактор на промените, влияещи върху нравите, социалния строй и ценностите на обществото*” (Д. Бел).

- Разгръщането на техническия прогрес около т. нар. социални оси води до засилване на *интеграционните* процеси в *новото* общество, респ. до повишаване ролята на **водещите социални институции** и съответно до укрепване на *социалния ред*. Ето защо “*бъдеще имат обществата, които разполагат с все по-усъвършенствани технологии*” (Д. Бел).

- “*Основаната на знание икономика.../има/ всички шансове да изкорени завинаги глобалната бедност..., да остави в миналото съвременната енергийна криза...и да реши глобалните екопроблеми*” (А. Тофлър).

- Постепенното и *еволуционното (но не и революционното)* изграждане в рамките на политическата демокрация на “*оптимални по количество и*

качество”, “на гъвкави и иновативни *институции*”, които “създават пространство за индивидуалната дейност на хората в групи и съюзи”, които коригират чрез обратната връзка работата на институциите, е “тежкия път към свободата”. *Всички* страни и народи би трябвало да го извървят към **висшата за всички тях историческа цел**: “управлявано от правото *всеобщо гражданско общество*”, осигуряващо свободата, а в по-далечна перспектива – “*световно гражданско общество*” (Р. Дарендорф).

Обобщаващият извод се налага от само себе си - идентифицираният от повечето концепции **основен фактор** на досегашните и очакваните качествени промени е **знанието**. Въпреки и не напълно съвпадащи, футуристичните прогнози като цяло сочат, че по-нататъшното утвърждаване на този фактор в единство с разширяващото се гражданско общество ще доведат до изграждане *във всички страни* на добре организирано и лишено от остри социални и екоконфликти общество, в което все по-високообразовани хора ще създават новия тип богатство.

Такива оптимистични футуристични предвиждания обаче са нереалистични.

Най-напред няма съмнение, че с помощта на новите знания част от съществуващите глобални проблеми ще намерят удовлетворителни решения. Например откриването на нови енергийни и суровинни източници, на нови материали и технологии не може да не притъпи поне част от изострящите се съвременни кризи, свързани с изчерпването на невъзобновяемите природни ресурси и със замърсяването на планетата.

По-нататъшното масирано развитие на знанията, образованието и информационно-комуникационните технологии със сигурност ще преобразува все повече обществено-икономически дейности *в развитите страни*. А това безспорно е в посока към формулираното от някои концепции **общество на знанието**. От своя страна самоорганизиращото се **гражданско общество в напредналите демокрации** продължава да разширява функциите си в публичното пространство и това също е в посока към “*всеобщо гражданско общество*”.

И все пак в условията на динамично разгръщащата се либерализация и глобална конкуренция на съвременната **световна пазарна система**, базирана изцяло върху **мотивоопределящите** цели, критериите и механизмите на **капиталистическата** собственост, нито **всеобщо гражданско общество** може някога да се достигне (*дори и само* в най-зрелите политически демокрации), нито по-нататъшното разширяване и прилагане на **знанието** може да реши удовлетворяващо най-острите глобални проблеми в света.

Първо, защото **граждански** хомогенно общество е невъзможно без постигането **преди това** на **икономически** хомогенно (без **антагонизъм** и **поляризация**) общество.¹¹ Нарастването и постепенното “обуржоазяване” на

¹¹ Въпреки че понятието “гражданско общество” се появява в края на XVIII век, по-значимите исторически къпнове на **самоорганизиращото се гражданско общество** се зараждат

“средната класа” в съвременното и бъдещото общество наистина /ще/ създава по-висока *икономическа* и *социална* хомогенност като необходима среда за разширяването и ефективното функциониране на гражданското общество. Цом обаче *в новото общество* ще продължи да съществува (според предвижданията на Д. Бел, Р. Дарендорф и др.) т. нар. *нисша класа* (underclass), която е предимно от *физически* работници и е “неспособна да участва във високотехнологичните дейности” (Д. Бел), то новото общество *дори и само в най-развитите* държави не може да достигне *необходимата икономическа* хомогенност, за да се развие впоследствие във *всеобщо (изцяло самоорганизиращо се)* гражданско общество. Поради същата причинна зависимост е още по-нереалистично оптимистичното предвиждане на Дарендорф за установяване, макар и в отдалеченото бъдеще, на *световно гражданско общество*. Такава прогноза не може по принцип да е достоверна, ако не се базира върху *предварително разкрити реалистични* възможности (а такива не са разкрити) за *доближаване* вместо *изоставане* (както е в съвременността) на огромния брой слаборазвити страни спрямо икономическите и демократическите стандарти на водещите държави. Без приблизително изравняване по тези стандарти не би могло да се достигне дори минимална икономическа и политическа *хомогенност* на страните *от целия свят*, която по-късно да доведе до *световна политическа демокрация*.

Второ, защото при съвременния световен пазарен ред, за който и *в най-влиятелните научни концепции* не се предвиждат *радикални* промени в бъдещето, знанието може да се превърне в основен фактор на обществено-икономическия прогрес предимно в малкото *икономически* най-развити страни, но не и в огромния брой *неколкократно* по-слаборазвити държави. Известно е, че между най-високо- и най-нискоразвитите страни лежи историческото време на почти цялата индустриална епоха. Досегашната световна пазарна практика показва, че огромната дистанция е невъзможно да се преодолее *по естествен еволюционно-исторически път*, тъй като новите знания се развиват и прилагат най-интензивно тъкмо в най-напредналите държави, докато в най-слабо развитите – съвсем малко или почти никак. В резултат **новият фактор – знанието, практически допринася за увеличаване, но не и за скъсяване на дистанцията между страните от първия и последния ешелон.** Нещо повече, благодарение на този фактор базираният върху капиталистическата собственост все по-либерален световен пазар се превръща и във все по-могъщ

под различни форми в индустриалните страни *едва след* достигането през XIX век на *добре развита пазарна икономика*. По-конкретно те възникват *след*: отмяната от английския парламент през 1824 г. на т. нар. закони против различните обществени сдружавания, които (закони) вече са станали неадекватни по отношение на промените се икономически реалности; премахването от същия парламент на *имуществения* ценз за гласуване и въвеждането на *всеобщото избирателно право* чрез законите от 1867 и 1884 г.; въвеждането на *всеобщото избирателно право* също във Франция, Испания, Германия. Следователно и тук се проявява *приматната* роля на *икономическото* развитие по отношение на промените в чисто *социалните* дейности.

механизъм за *преразпределение* на планетарните ресурси и богатства в полза на най-развитите страни.

Наистина съществува поне теоретична възможност за намаляване на дистанцията. Като първа стъпка това би могло да бъде *многократното* увеличаване на познатата досегашна форма на *“помощи”* от развитите към слаборазвитите държави. За да се превърне обаче от предимно теоретична в действително практическа възможност, трябва безусловно: прилагане без повече историческо отлагане на *достатъчно* активна, широкообхватна, дългосрочна и последователна политика на масирано, целенасочено и *безвъзмездно* предоставяне на *необходимите* за скъсяването на дистанцията инвестиционни ресурси, ноу-хау и методически демократически опит от развитите на слаборазвитите страни; *пълен* отказ на развитите страни от многовековното ограбване под различни – прякосилови и/или перфидни *неопазарни*, форми на природните и други ресурси на слаборазвитите. Предвид практическата незначителност на досегашните помощи обаче, не е трудно да се прогнозира, че единствената потенциална възможност за скъсяване на дистанцията *ще си остане* само теоретична.

Трето, (и това е **определящото**) защото с предвижданото в най-влиятелните концепции запазване и в *новото* общество на **икономическата база** на досегашното - *частната капиталистическа* собственост и **либерализиращия се световен пазар**, всъщност остава и за в бъдеще *основната причина*, пораждала досега глобалните проблеми. А тя без съмнение ще продължи да ги поражда. Това са **по-нататъшното**: отваряне на ножицата между *богатство* и *бедност* не само между най-високо- и най-слаборазвитите държави, но също между “висшите” и “нисшите” класи в самите развити страни; неотслабващо замърсяване на планетата, тъй като сега 85% от вредните емисии са от развитите страни; демографската пренаселеност, тъй като “изглежда ... *бедността благоприятства размножаването*” (А. Смит), и т.н.

Четвърто, защото е методологически неиздържано специфичната същност и съответно различията между “новото” и “старото” общество да се извеждат от прякото линейно екстраполиране на качествено новите промени в относително малък брой *високоразвити* страни вместо върху основата на предварително разкритата многоаспектна и противоречива *същност и форми на цялото глобално-историческо развитие* на човечеството като задължителен контекст за адекватната оценка на тези промени във всяка страна. Още по-неиздържано е футуристичните визии за достигане в *същите* държави на *всеобщо гражданско и екообщество на знанието* механично да се предписват като *аналогично бъдеще* на всички останали – развиващи се и особено на *най-слаборазвитите* страни в света.

Футуристичните оптимистични концепции за преодоляване чрез нови знания и демократични практики на изострящите се проблеми в съвременния свят са всъщност утопична и коварно подвеждаща човечеството вяра, че

всичко това може да стане *без премахване на причините, които ги поражда*. Както в медицината, ако лекарството атакува само *последниците*, но не и *причините* за болестта, и тук позитивните *практически* последици могат да са само частични и временни. Неволното или съзнателното **подминаване** в множеството теоретични интерпретации на досегашните и утрешните социално-икономически реалности на дълбоките *причини*, пораждащи глобалните проблеми, прави не само *съответно нереалистични* прогнозите им за специфичната същност на *новото* общество. То е косвено доказателство за *недостатъчно разкритата същност и роля на досегашното (капиталистическото) общество* в общочовешкия прогрес. Това още означава, че мирогледът и методологическият подход, върху които са градени, са **недостатъчно холистични, комплексни и интердисциплинарни**.

Методологията на Карл Маркс

1. В *сравнителен* план и без да се изпада в краен абсолютизъм,¹² много по-висока *холистичност, комплексност и интердисциплинарност* се съдържа в научния мироглед и методологията на Карл Маркс. В действителност нито *преди*, нито *след* творческото му дело и досега в обществеността не е достигана широкообхватността, многоаспектността, единността, логическата безупречност и *познавателно-прогностичният* потенциал на теоретичната му система. Нека се опитаме в максимално сбита (поради оскъдното място) форма да ги открием.

Най-напред, за въведение, ще припомним няколко основни, отдавна установени от философията на науката **аксиоми** на универсалното познание, част от които Маркс и неговият съмишленик Енгелс или възпроизвеждат, или за пръв път формулират като теоретико-методологическа основа на своята научна система.

В обществеността, както в природознанието, **“същност”** (“необходимост”, “закон”) и **“явление”** (конкретните “единични”, “повтарящи се” и/или “случайни” факти, процеси и взаимовръзки, чрез които законът се проявява на повърхността на реалността обикновено като “тенденция”) не съвпадат: “ако формата на проявление и същността на нещата непосредствено съвпадат, то всякаква наука би била излишна”.¹³ “В природата,

¹² Тъй като дори и знанието, което на даден етап *задоволително* обслужва потребностите на общественото развитие, си остава винаги *относително* (непълно) и никога *абсолютно*.

¹³ Маркс, К. и Фр. Енгелс. Съч., Т. 25, ч. II, с. 359. Понеже всички следващи цитати са от *събраните съчинения* на К. Маркс и Фр. Енгелс, различните томове на които са издавани на български език в периода между 1957 и 1978 г. без стриктна последователност, по-нататък ще посочваме *директно в текста* само съответния том и страница. Почти навсякъде открояването на думи и/или изрази в цитатите чрез *Italic* и *Bold* е дело на автора - И. Б. Тъй като освен това е широко известно, че най-важните съвместни или самостоятелни трудове на Маркс и Енгелс са плод на тясно сътрудничество – взаимно обсъждане, разработване и/или коригиране, отново по същите съображения няма да посочваме конкретното авторство на който и да е от тях.

където, *изглежда*, господства *случайността*, отдавна сме установили във всяка отделна област *вътрешната необходимост* и *закономерност*, които се проявяват в тази *случайност*. Но каквото важи за *природата*, важи и за *обществото*” (Т. 21, с. 172). Самият закон, тази *вътрешна и необходимата връзка* между две явления, които *привидно* си противоречат”, “действа по-скоро като *тенденция*, т.е. като закон, абсолютното осъществяване на който се *спъва, забавя, отслабва* от противодействащи обстоятелства” (Т. 25, ч. I, с. 241 и 252). Ето защо *емпиричното* наблюдение само` никога не може достатъчно да докаже *необходимостта*” (Т. 20, с. 533). За да открие *необходимата връзка*, изразявана от съответния закон, изследователят, както и “читателят ... трябва да се реши да се изкачва *от частното към общото*” (Т. 13, с. 7). Защото “науката свършва там, където губи сила *необходимата връзка*” (Т. 20, с. 522).

Светът обаче и в частност обществото се състои не просто от *отделни специфични сфери* и от съответстващите им отделни закони на функциониране и развитие, които различните научни дисциплини трябва да разкрият. “Светът представлява *единна система*, т.е. *свързано цяло*, но познанието на тази система предполага познание на *цялата природа и история*, което хората *никога* не постигат. Така че, който изгражда (теоретични – И.Б.) *системи*, трябва да запълва безбройните празнини със собствени измислици, т.е. *ирационално* да фантазира” (Т. 20, с. 614-615). И все пак колкото *по-единна, по-широкообхватна* и *по-комплексна* е дадена теоретична система, разкриваща същността на възможно повече закони, толкова при еднакви други условия е по-близо до дълбоката *единна същност* на изучавания обект и по-малко е субективистичното (“*ирационалното*”) ѝ несъответствие и противоречивост спрямо този обект. А да се разкрие необходимата за качествено обслужване на обществената практика *единна същност* на изследвания обект, означава не само да се *опише точно* досегашното му битие, но и да могат достоверно да се *предвиждат* по-нататъшните му *промени*. Ето защо **критерият** за адекватност на дадена теоретична система по отношение *единните* онтологични характеристики на нейния обект би могъл да се формулира като: възможно по-комплексно *изясняване* на скритата зад *конкретните* му *външни форми на проявление същност* и достоверно *предвиждане* на по-нататъшните изменения и в *същността*, и в *конкретните ѝ форми на проявление*.

Удовлетворяването на този критерий в *природознанието* е много трудна задача, но в *обществознанието* е още по-трудна: “Дори вярното отражение на природата е *извънредно трудно*, продукт на дълга история на опита... **В сферата на обществените явления отражението е още по-сложно**” (Т. 20, с. 623-624). Голямата трудност и сложност се дължи на обстоятелството, че, *първо*, всички *обществени* явления се опосредстват от *субективистичното* съзнание, мотивите и *неединната* (*противоречивата*) дейност на *различните* хора, класи и партии, поради

което *случайните факти и противодействащите* обстоятелства тук са *многократно* повече; *второ*, разкриването на *скритите* зад тях *закономерни връзки*, изразяващи в чист теоретичен вид процеса на развитието, изисква най-напред: “Да се издирят *движещите сили и причини*, които ... се отразяват като *съзнателни подбуди* в главите на действащите маси и техните водачи... Това е единственият път, който може да ни отведе към познаването на онези **закони**, които, общо взето, господстват както в *историята*, така и в *отделните периоди* или в *отделните страни*. Всичко, което поставя хората в движение..., *зависи твърде много от обстоятелствата*” (Т. 21, с. 305); *трето*, за да се разкрият (“познаят”) по-нататък самите *закони* - общи и по-частни в отделните периоди и страни, единствено върху чиято основа може да се *вникне* в дълбоката същност на обществените реалности и да се *предвижда* по-нататъшното ѝ развитие, в действителност е *необходимо да се проучи цялата човешка история*. Това означава: да се проследи огромната по обхват и хронологичност картина от конкретни факти, събития и обстоятелства в *цялата* история (което е *историческият метод* на изследване); навсякъде да се отдели “*същността от явлението, причината от следствието*” (Т. 13, с. 497); да се отграничат със “силата на абстракцията” *случайните факти и единичните събития от съществените* характеристики на общочовешкото развитие; да се изведат и формулират накрая *логически* постъпателните *съществени* промени (*необходимите взаимовръзки*), които именно изразяват многоаспектното *развитие* в чист *закономерен* вид на обществото (до което пък се свежда *логическият метод*).

Отделянето на *несъществените* от *съществените* характеристики е *наложително*, тъй като “историята се развива често със скокове и *зиг-заги* и ако би трябвало да бъде непременно следвана навсякъде, би се наложило да се разгледа много материал с малко значение”. Ето защо не просто *описателно историческият*, а *логическият* метод на изследване е *подходящият* за разкриването на законите. “Но този метод всъщност не е нищо друго освен същия исторически метод, само че очистен от историческата форма и от пречещите случайности...”. Той е “отражение на историческия процес в *абстрактна и теоретически последователна* форма; коригирано отражение ... *според закони*, които ни дава самият действителен исторически процес, при което всеки момент може да бъде разгледан в точката на *развитие на неговата пълна зрялост, в неговата класическа* форма” (Т. 13, с. 499).

Следователно за разлика от *природознанието*, където една практически удовлетворяващо развита теоретична система позволява *предвиждането* на измененията и в *същността*, и до голяма степен в *конкретните проявления* на изследвания обект, в *обществознанието* (главно поради опосредстването на обекта от противоречивата човешка дейност) *потенциално* е възможно да се *предвиждат* предимно *същностните* из-

менения и твърде малко – *конкретните* изменения в *противоречивите проявления (форми)* на обществото. (Повторение е да се добави, че възможността е засега все още само *потенциална*.)

2. Обширните анализи и научни обобщения на Карл Маркс обхващат почти всички сфери на обществото – конституционно и държавно устройство, правна система и фактическо законодателство, политически и граждански институции, външна и вътрешна политика, класи и класови взаимоотношения, граждански, стопански, културен, духовен живот и др. Неизменно на критична и паралелна оценка са подложени и съответстващите им теоретични *идеи*. Това са формите на “общественото съзнание” или на “идеологията”, както ги нарича той, в областта на историята, философията, политиката, икономиката, публицистиката, културата, етиката, религията и т.н. И макар изследвани най-често поотделно, всички те всъщност са анализирани само като специфични аспекти на *единната им обща същност*, свързана с устройството, функционирането и развитието на *цялото общество* във *всички* страни от древността до съвременността. С това Маркс пръв (и засега все още последен) прилага в рамките на достатъчно *холистичен мироглед* съответно *единен методологически подход* за изучаване на *цялото* общество.

Както е известно, *основният икономически труд* на К. Маркс е завършен, подобно на А. Смит,¹⁴ през по-късния му творчески период. Това не е случайно. Юрист по образование и философ (с докторат) по призвание, той първоначално се интересува от същността и развитието на различни *конкретни* обществени дейности. Но в търсене зад *външните им форми на проявление* на скритата *същност* и *дълбоките (определящите) причини* за прогресивните изменения във *всяка* от анализираните специфични обществени сфери, Маркс в крайна сметка неизменно достига до *каузалната* им обусловеност от организацията и развитието на *икономическия* живот през различните исторически епохи. Или, той установява “скрития досега под идеологическите наслоения прост факт, че *преди* да са в състояние да се занимават с политика, наука, изкуство, религия и т.н., хората трябва да ядат, да пият, да има къде да живеят и какво да обличат; че следователно производството на непосредствените материални средства за живот при всяко дадено стъпало на *икономическото* развитие на един народ или на една епоха представляват *основата*, от която се развиват *държавните институции, правните възгледи, изкуството* и дори *религиозните представи* на дадените хора и *чрез която ...* те трябва да бъдат *обяснени* – а не обратното, както е ставало досега” (Т. 19, с. 353-354). Ето защо например “*правото* не може да стои по-

¹⁴ Също е известно, че Смит започва научно-преподавателската си дейност с подготовка и четене на лекции по *риторика* и *литература*, по-късно – по *логика, етика, право* и *политика*, в т.ч. *икономическа* политика. Но чак 17 години след публикуването на известно то си произведение по етика “Теория на нравствените чувства” той завършва и издава капиталния си *икономически труд* “Изследване върху природата на богатството на народите”.

високо от *икономическия строй* и обусловеното от него *културно* развитие на обществото” (Т. 19, с. 21), което означава, че “**първопричините** на всички обществени промени ... трябва да се търсят ... не във *философията*, а в *икономиката* на дадената епоха” (Т. 20, с. 275).

Икономиката от своя страна обаче съдържа вътрешноприсъщи ѝ *първопричини* и *движещи сили*, които са **определящото** ядро на цялата ѝ система от *каузални* взаимовръзки и чрез тях - на развитието ѝ като *единен* организъм. Без да са удовлетворително изяснени, не би могло да се разкрие дълбоката ѝ същност, да се “опознае” взаимосвързаната система от закони, изразяваща в чист теоретичен вид начина ѝ на функциониране и развитие през дадената епоха, както и в глобално-исторически план. Най-общо причините и движещите сили в цялата ѝ система от *каузални* взаимовръзки са от общоисторически, материален и *специфично* обществен (за отделните епохи и страни) характер. **Първоосновната** и най-мощната от тях, тласкала развитието ѝ през *цялата* човешка история и идентифицирана от обществознанието, е извечният (от древността до днес) стремеж на всеки човек да си осигури по-добри условия и качество на живот чрез стопанската дейност. Като разширява непрекъснато знанията за природата и обществената си среда, човекът развива същевременно собствените си умения и опит, усъвършенства оръдията, организацията и продуктивността на своя труд. Или накратко - развива *производителните си сили* (ПС). Чрез тях той откъсва и преработва (“присвоява” по израза на Маркс) от природата ресурси, създава повече *блага*, осигурява съответно по-голямо *потребление*, *богатство* и *благодеяние* за себе си и поколенията си.

Следователно нарастващото потребление и богатство, които са **крайният** резултат от действията на отбелязаната **първопричина** и движеща сила, представляват **общовалидната** за *всички* исторически епохи **основна икономическа цел**. Но тъй като *целта* се реализира *не просто* чрез *собствената* трудова дейност на всеки човек, а чрез “*общността с другите*”, то всички индивиди реализират собствените си икономически цели чрез обективирана (утвърдила се преди него и независима от волята му) форма на участие в *специфична система* от *обществени отношения*, наречена от Маркс *производствени отношения* (ПО). Тя, *първо*, обхваща взаимоотношенията между индивидите, класите и *цялото* общество не само в **непосредствената производствена** дейност, но и в *разпределението*, *размяната* и *потреблението* на произвежданите блага;¹⁵ *второ*, е **общовалиден** аспект и характеристика на икономиката във *всички* исторически епохи; *трето*, същевременно е *качествено различна* във всяка от тях; *четвърто*, не е самостоятелно функционираща редом до *специфичните* отношения на другите обществени сфери област, а напротив – тя е неотделима *определяща* субструктура (*под-*

¹⁵ “Всяко производство е присвояване на природата от страна на индивида *в рамките на определена обществена форма и посредством нея...*” (Т. 12, с. 711).

система) на цялата общественно-икономическа система; *пето*, е много съществен *трансмисионен* елемент от *причинно-следствените* взаимовръзки на цялата обществена система през дадената епоха и нещо повече - тя самата от своя страна е и исторически *феномен-следствие* (породен от достигнатото равнище на ПС), и нововъзникнала *причина*, и *поредната* специфична (т.е. от *социално* естество) *движеща сила* за по-нататъшно развитие на ПС, на цялата икономика и на цялото общество през новата епоха; *шесто*, е нововъзникнала *причина* и *движеща сила* на мястото на предходната тъкмо поради *недостижимо по-високия ѝ потенциал* да активира и реализира общоисторическите движещи сили и цели на всяка икономика *чрез присъщите само на нея специфични* икономически мотиви, цели и критерии; *седмо*, възниква, развива се и отмира като *уникална подсистема* на обществения организъм не произволно, а преди всичко като *обективно необходимо съответствие* и *специфична обществена форма* за функциониране и по-нататъшно развитие на *достигнатото* през дадената епоха равнище на ПС.¹⁶

Обективно необходимото единство и съответствие между определени исторически *степени* от развитието на ПС с определен *качествен тип* ПО Маркс формулира като *начин на производство*. Във всяка епоха той е *структуроопределящата основа* за възникване и развитие на *всички останали* обществени отношения (сфери) в *единния* общественно-икономически организъм.¹⁷

Разкриването на същността, мястото и ролята на даден тип ПО като по-продуктивна (от предходната) специфична обществена форма, осигуряваща простор за *по-нататъшно* развитие на ПС и за по-висока реализация на общовалидната през всички епохи *основна икономическа цел* - създаването на нарастващо благосъстояние и благоденствие, е *методологическият ключ*, който теорията на Маркс открива и предоставя на обществеността за *по-нататъшно* изясняване на дълбоката същност и ролята на различните типове общества през историческите епохи. Нещо повече, с идентифицирането на *непосредствената причина* за историческото *възникване*, а по-късно и за *от-*

¹⁶ "Начинът, по който хората произвеждат необходимите им средства за живот, зависи *преди всичко* от *свойствата на самите тия средства*, които те *заварват в готов вид* и които подлежат на възпроизвеждане..." (Т. 3, с. 21). "Икономическите епохи се различават ... не само по това какво произвеждат, а по това как произвеждат, с *какви средства на труда*. Средствата на труда са не само *мярка* за развитието на човешката работна сила, но и *показател* за онези обществени отношения, при които се работи" (Т. 23, с. 192).

¹⁷ "В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, *необходимы, независими* от тяхната воля ... *производствени отношения*, които отговарят на определено стъпало от развитието на *техните материални производителни сили*. Съвкупността от тези производствени отношения образува *икономическата структура* на обществото, *реалната база*, върху която се издига една *правна и политическа надстройка* и на която отговарят определени *форми на общественото съзнание*. Начинът на производството на *материалния живот обуславя* процеса на *социалния, политическия и духовния живот* изобщо" (Т. 13, с. 8-9).

мирането на даден тип ПО - детерминираността му **преди всичко от точно определени равнища** на развитие на ПС, които “могат да се установят с **точността на природните науки**” (Т. 13, с. 9), той проправя методологическия път за по-нататъшно разкриване и **формализиране** на **цялата** система от **икономически** и **социални закони**, единствено върху чиято основа може адекватно да се **обясни** досегашното и да се **предвижда** по-нататъшното обществено развитие.¹⁸

Но “на известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или – което е само *юридически* израз на същото – с онези отношения на *собственост*, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитието на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите” (Т. 13, с. 9). Настъпва *обективната необходимост* от смяна на съществуващите с по-високопродуктивни ПО. Ако обаче от гледна точка само на **определящата причина** – *назрелите ПС*, необходимостта може да се установи “с **точността на природните науки**”, не така стои въпросът с **конкретното ѝ практическо реализиране във всяка страна**. Поради относително по-бързото или по-бавното осъзнаване на обективната необходимост от “правните, политическите, религиозните, художествените или философските ... форми” на общественото съзнание *фактичестката смяна* на старите с новите ПО *може да стане исторически по-бързо или по-бавно, след назряването* на определящата им причина (Т. 13, с. 9). И все пак, когато и да е *конкретната* смяна, задължително е теорията да не подминава изключително съществената *каузална* взаимовръзка, по силата на която не изменилите се форми на общественото съзнание, а *назрелите преди тях ПС са детерминиращият фактор*, т.е. *обективно необходимата* (от гледна точка на *прогреса*) *причина*, налагаща смяната на ПО, оттам впоследствие - на цялата обществена система: “**Никога една обществена формация не загиба, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не настъпват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недра на самото старо общество...**” (Т. 13, с. 9).

Специфичната същност на капиталистическото общество през призмата на Марксовата методология

1. Конкретното изследване на определена обществено-икономическа реалност е нормално да започне с конкретните ѝ явления и процеси. Такъв е и обичайният методологически подход на обществените науки. Методът на К. Маркс обаче е по-различен. В предварително проучения от него огромен конкретно-исторически материал той открива едно явление,

¹⁸ Енгелс: “Целият светоглед на Маркс е *не доктрина*, а *метод*. Той дава *не готови догми*, а *опорни точки* за по-нататъшно изследване и метода за това изследване” (Т. 39, с. 340).

в което - подобно на генома в биологията, са закодирани *основните същностни* характеристики и в частност *определящите каузални* взаимовръзки на съвременния му общественно-икономически организъм - *специфични* предпоставки, условия и причини за *възникване*; *общоисторически* и *специфично присъщи* му *цели, движещи сили, мотиви и критерии*; *иманентна икономическа и социална структура*; *общоисторически* и *присъщ само на него начин за функциониране, развитие и отмиране*. Това конкретно явление е **стоката**. Ето защо Маркс започва изследването на капиталистическата икономика и общество с взаимно кореспондиращо - *конкретно-историческо* и *логическо*, проследяване на неколковековното развитие на отношенията, изразявани от този феномен.

От една страна, като вид полезно благо (т.е. като *потребителна стойност*) стоката е "елементарната форма" на *богатството* във *всяко* общество, т.е. на "*всеобщото богатство*" (Т. 23, с. 47). Като такава тя по-нататък съдържа на *всеки* етап от общественно-икономическия прогрес синтезирана информация за: *общочовешкия* стремеж на човека към удовлетворяване на растящите му *потребности*, който е *основният мотив* и *движещата сила* на *всяка* икономика, а също информация и за *общоисторическата икономическа цел*; *производителността* на *конкретния* труд (измервана с произведеното от него количество стока от даден вид), а чрез нея и за достигнатото развитие на ПС.¹⁹ Тъй като е продукт, предназначен за размяна, стоката, асортиментното ѝ многообразие и съдържащата се в икономическите ѝ параметри производителност на *конкретния* труд характеризират на *съответния етап* също достигнатото развитие на *общественото разделение на труда* и на *организационно-техническия начин*, по който на етапа се осъществява присъщата на *всяко* стоково производство *система* от отношения за *производство, разпределение, размяна* и *потребление* на богатата.

От друга страна, стоката е и *стойност*. За да се осъществява *еквивалентна* размяна на вложените в различните стоки *конкретни* видове труд, още от появата на стоковите отношения възниква *потребност* тези видове да се съизмерват, разменят и пропорционално разпределят (като съвкупен производителен ресурс) между различните дейности върху основата на обществено единна (абстрактна) мярка за труд – *стойността*, практически реализираща се в *разменната стойност*. Когато последната достига благодарение на *съответно нарасналите ПС* своята най-висша форма на *историко-логическо* развитие – *парите* (завършения *абстрактен* еквивалентен измерител на *стойността*), възниква *непосредствената предпоставка* за появата на *капиталистическата* икономика и общество.²⁰ Но самото раждане на та-

¹⁹ "Богатството се създава толкова по-лесно, в колкото по-висока степен са налице неговите субективни и обективни елементи" (Т. 12, с. 710).

²⁰ "...Пълното развитие на парите ... е *предпоставка* на съвременното буржоазно общество..." (Т. 12, с.727). Но с възникването на разменната стойност и съответно на парите "*всеобщото* (в различните епохи) *богатство*", чието *веществено* съдържание са *потребителните стойности*, полу-

зи икономика, т.е. “превръщането на парите в капитал” (Т. 23, с. 158-188), става едва когато: *първо*, стойността на създаваните от непосредствените производители стоки *съществено* надхвърля (поради *съответно* нарасналите ПС) стойностния еквивалент на количеството стоки, необходими за собственото им професионално и биосоциално възпроизводство,²¹ т.е. когато в значителна степен се създава *принаден продукт* и *съответно принадлежна стойност*; *второ*, обществено значима част от непосредствените производители загубва - благодарение (не само) на пазарната конкуренция, собствеността си върху средствата за производство и се превръща в особения вид стока – “работната сила”, принудена да се продава и *способна да създава по-голяма от собствената си стойност*²²; *трето, за да нарастват още повече*, ПС вече изискват *масово* прилагане на средства за производство и работна сила за създаването на определен продукт, т.е. *кооперация* на труда от *по-голям* мащаб.²³

С лишаването на непосредствените производители от собствеността им върху средствата за производство и съсредоточаването ѝ в относително малък кръг лица възникват *двете основни класи* на капиталистическото общество – наемните работници (пролетариите) и капиталистите.²⁴ Особено в по-ранните периоди от развитието на същото общество двете

чава и *абстрактна* форма – *стойностната* и *съответно паричната*. Тъкмо последната по-късно ще се превърне в *капитал*, т.е. в *самонарастване* на стойността и *съответно* на парите. От своя страна това означава, че *първо*, в *капиталистическото* общество “степената на богатството се измерва не с абсолютната величина на продукта, а с относителната величина на *принадения* продукт” (Т. 23, с. 242); *второ*, “нарастващото присвояване на абстрактното богатство съставя *единствения движещ мотив* на ... (капиталовите – И.Б.) ... операции...” (Т. 23, с. 164).

²¹ “Стойността на работната сила се определя не само от работното време, необходимо за издръжката на възрастния работник, но и от работното време, необходимо за издръжката на цялото работническо семейство” (Т. 23, с. 406).

²² “... Специфичната потребителна стойност на тази стока ... /е/ нейното свойство да бъде източник на ... повече стойност, отколкото тя самата има” (Т. 23, с. 205).

²³ “Формата на труда, в която много лица *планомерно* и *съвместно* участват в един и същ производствен процес или в различни, но свързани помежду си производствени процеси, се нарича *кооперация*” (Т. 23, с. 337). Въпреки че тя съществува спорадично и преди капитализма, *всеобхватното* ѝ прилагане в *развито* състояние “се явява като *специфична форма* на *капиталистическия* производствен процес, в противоположност на производствения процес на отделните работници или дребните майстори... Нейната предпоставка – *едновременното* заангажиране на по-голям брой наемни работници в един и същ трудов процес - съставя *изходната точка* на *капиталистическото производство*. Тя съвпада със самото съществуване на капитала” (Т. 23, с. 346). По-нататъшното ѝ развитие и разширяване като кооперация *от все по-голям мащаб* – вече и в *отраслов*, и в *междуетраслов* обхват, вследствие от нарастващата концентрация и централизация на капитала е същевременно разширение на обхвата и на “*съвместния*” (“*обществения*”, “*планомерния*”) характер на труда. В това ѝ *двустранно* измерение и развитие намира израз разгръщането и изострянето на едно от основните противоречия на капиталистическата икономика, с която тя е генетично обременена.

²⁴ “Епохата на буржоазията се отличава с това, че ... *опрости* класовите противоречия. Цялото общество се разпада *все повече* ... на ... *две големи* ... една срещу друга *класи* – *буржоазия* и *пролетариат*” (Т. 4, с. 425).

класи и съответстващите им *производствени* отношения не са, разбира се, единствените.²⁵ С навлизането му в по-висока зрялост обаче те стават все по-доминиращи за сметка на *редуцирането* на унаследените отпреди класи и стопански форми, а *капиталистическите производствени* отношения започват да *определят* качествените промени и развитие на всички останали – икономически и други обществени отношения.²⁶ Ето защо *адекватният* методологически подход към изследването на *капиталистическите* обществени отношения изисква най-напред абстрахиране от “външните” спрямо тях (несъщностни) отношения, както и разкриването на теоретически чистото им (закономерно) възникване, същност и развитие до най-висока зрялост. *Едва след* изясняването на *закономерната* капиталистическа същност – каквато важи за *прогреса* във *всяка* страна, идва редът и необходимостта от *непосредственото* изучаване на *конкретното* социално-икономическо развитие в отделната страна като *специфичен* спектър от *разнотипови* – капиталистически и некапиталистически, отношения. Само върху тази база и върху този методологически подход то може вече пълноценно да разкрие *конкретната* същност, взаимния обхват и насрещното влияние между *капиталистическите* и *унаследените* (външни им) форми и отношения, тласкали или спъвали собственото развитие на страната през изследвания исторически период.

2. Кооперацията на труда от по-голям мащаб създава съответно по-голяма маса *потребителни стойности* и “*всеобщо богатство*”. Но *не те са специфичната* икономическа цел и движещият *мотив* на *капиталистическата* икономика и съответно общество.²⁷ Тяхното създаване е *само необходимо условие* за реализацията на *специфичната* му икономическа цел и мотив. А тя най-общо е *производство на принадена стойност* или, което е същото – *самонарастване* на стойността, респ. на капитала.²⁸

²⁵ Редом до тях продължава “вегетирането на старовремски, отживели начини на производство, със съответните остарели обществени и политически отношения” (Т. 23, с. 11).

²⁶ “Всяка форма на общество има определено производство, което *определя* мястото и влиянието на всички други и отношенията на което следователно *определят* мястото и влиянието на всички останали” (Т. 12, с. 730).

²⁷ “Потребителната стойност никога не трябва да се схваща като *непосредствена* цел на капиталиста” (Т. 23, с. 164-165); “...негов движещ мотив не са потребителната стойност и потреблението...” (Т. 23, с. 600).

²⁸ “Капиталистическото производство е *не само* производство на стоки – то по своята *същност* е *производство на принадена стойност*... Производителен (при капитализма – И.Б.) е само този работник, който произвежда *принадена стойност* ... или служи за *самонарастване* на капитала” (Т. 23, с. 515); “...*производството на принадена стойност* или извличането на *принаден продукт* съставя специфичното съдържание и *цел* на капиталистическото производство...” (Т. 23, с. 307). Доколкото *специфично капиталистическата* икономическа *цел* може да се реализира само чрез *общоикономическата основна цел*, между тях несъмнено има единство, което произтича от взаимната обусловеност между потребителна стойност и стойност. Но единството им съдържа и потенциално *противоречие*. С навлизането на капиталистическата икономика в пълна зрялост то се развива като нейно *основно противоречие*. Последното на свой ред достига

И исторически, и логически *два* са *принципните начина* за производство на принадена стойност: *пряк*, чрез незаплащане частта на вложения труд, която е *над* стойността на работната сила и която може да нараства чрез удължаване и/или интензифициране на работния ден; *косвен*, чрез увеличаване *производителната сила* на наемния труд върху основата на *технологичното* прилагане на повече *знания*. Извлечената по *първия* начин принадена стойност Маркс нарича *абсолютна*, а чрез втория - *относителна*. Последната "възниква от *скъсяване* на необходимото работно време" (Т. 23, с. 326) като функция от нарасналата производителност, което съответно намалява *относителния* размер на стойността (респ. цената и заплатата) на работната сила по отношение на *цялата* новосъздадена от нея стойност и респ. продукт. Но дори когато стойността и съответно работната заплата растат (което през *почти цялата* капиталистическа история е *в намаляваща пропорция* спрямо динамиката на новосъздадената стойност и продукцията), това е равнозначно на ***относително обедняване*** на работника и съответно на цялата му класа – устойчива социално-икономическа тенденция, наблюдавана до днес.

Освен това през почти цялата история на капиталистическата икономика производството на *абсолютна* и *относителна* принадена стойност е протичало променливо – най-често чрез взаимно преплитане и доминиране през различните етапи на единия *или* другия начин на тяхното производство. И все пак в началната фаза на капиталистическото общество ясно доминира производството на *абсолютна*, а *след* навлизането му в по-зрелия период - на *относителна* принадена стойност. Върху основата на огромен емпиричен материал от историята *главно* на Англия²⁹ Маркс доказва, че през периода на утвърждаването на капитализма работният ден нараства и достига критичните предели от 14-16-часова продължителност, която при това е съпроводена и с увеличаваща се интензивност. Но такава е реалността не само в Англия, а и в повечето европейски страни. Като противодействие в цяла Западна Европа избухва мощна вълна от работнически бунтове, стачки, петиции до парламента, улични размирици, организирани синдикални, граждански и политически акции. Част от тях прерастват в големи *въстания*. Политическата власт *е принудена* да въведе закони, които ограничават работния ден, прилагат всеобщото (т.е. и за безимотните) изборително право, дават свобода за синдикални, икономически (в частност кооперативни) и политически сдружения на работниците. Ето защо настъпва *по-висшият* етап на капиталистическото развитие - *преимущественото* производство на *относителна* принадена стойност се

критичен *предел*, след който икономическата ефективност и развитие *обективно* изискват замяната на *капиталистическата с по-високопродуктивна* обществена форма на производство.

²⁹ "Класическа страна на капитализма досега е Англия. Поради тази причина тя служи като главна илюстрация на моето теоретическо изложение... По-развитата в промишлено отношение страна показва на по-малко развитата само картината на собственото ѝ бъдеще" (Т. 23, с. 8).

нуждае *от съответно по-високо* развитие на ПС³⁰ и нещо повече - *от цялостен "преврат* в техническите и обществените условия на трудовия процес" (Т. 23, с. 326). Така от необходимо *следствие* на исторически *предходното* развитие на ПС *капиталистическите* ПО на свой ред се превръщат в специфичен *причинен* фактор и движеща сила за *понадлъжно* развитие на ПС.³¹

"Възловата точка" (Т. 23, с. 481) в последващото развитие на ПС и съответно в производството на *относителна* принадлежна стойност е създаването и използването на **машината**. Замествайки техниката на ръчния труд, тя вече е *непосредствен* резултат от "*технологичното приложение на природните науки*", превръщащо "...производствения процес от прост трудов процес *в научен процес*, който подчинява природните сили в своя служба и ги кара да действат в служба на човешките потребности..." (Т. 46, ч. II, с. 187). Най-ранното използване на машината в *отделни производствени операции* обаче е само *началната фаза* в приложението на науката за *специфичната цел* на капитала. С развитието на машинното дело капиталът постепенно се насочва към *масирано* създаване и използване на взаимосвързани "**системи от машини**". *Върховото* им развитие води до "*фабриката ... в най-развитата й форма*", т.е. до "*автоматичната фабрика*" (Т. 23, с. 429-430). И когато "тази стихийно протичаща промишлена революция" (Т. 23, с. 484) завършва в *цялата* "фабрична система", капитализмът вече стъпва върху "*своя адекватна техническа основа*" и навлиза в своя зрял етап на "*едрото машинно производство*" и съответно на "*машинното фабрикуване на машини*",³² което винаги става в "*кооперация от голям мащаб*" (Т. 23, с. 632). Благодарение на всичко това "в същата степен, в която се развива *едрата промишленост*, създаването на действителното богатство (и оттам на *повече принадлежна стойност* – И. Б.) ... *зависи по-скоро от общото равнище на науката* и от *прогреса на технологията* или от *приложението на тази наука в производството*" (Т. 46, ч. II, с. 192). *Същевременно* обаче не трябва да се забравя, че богатството зависи и от потенциала на *кооперативната* форма на труда. Защото "машините с някои изключения ... функционират *само* в ръцете на *непосредс-*

³⁰ "Развитието на производителните сили на обществения труд е *историческата задача* и *историческото оправдание на капитала*. Тъкмо с това той безсъзнателно създава материалните условия на една по-висока форма на производство" (Т. 25, ч. I, с. 279).

³¹ "Капиталистът е олицетворен капитал... Като фанатик на *увеличаването на стойността* той ... принуждава човечеството да произвежда *заради самото производство*, а значи и да развива обществените производителни сили" (Т. 23, с. 600). "Неговото историческо призвание е безогледното, тикано напред в геометрическа прогресия развитие на производителността на човешкия труд" (Т. 25, ч. I, с. 282).

³² "*Едрото машинно производство* е трябвало да овладее характерното за нея средство за производство, *самата машина*, и с *машини да произвежда машини*. Едва по този начин тя си създаде *своя адекватна техническа основа...*" (Т. 23, с. 395-396. "*Системата от машини* се явява *най-адекватната* форма ... на капитала изобщо" (Т. 46, ч. II, с. 185).

твено обобществения или съвместен труд".³³ "Така ... кооперативният характер на трудовия процес става техническа необходимост..." (Т. 23, с. 397), която също е *адекватна* на капитала.³⁴

Благодарение на повишаващото се *технологично прилагане на науката* във все по-широкообхватна и развита *кооперация* на труда не само се създава, но и се **натрупва** (*капитализира*) нарастващата принадлежна стойност. В сравнително малка част от населението, съставляваща капиталистическата класа, се *концентрира* все по-голямо "всеобщо богатство" и съответно *капитал*. Благодарение на *натрупването* той започва да се възпроизвежда във *все по-разширяващ* се мащаб. Процесът се усилва от /не/успешното участие на всеки капиталист в пазарната конкуренция, благодарение на която "множество дребни капитали се превръщат в неголям брой по-едри капитали" (Т. 23, с. 635). "Един капиталист убива мнозина капиталисти" (Т. 23, с. 734). Наред с *натрупването* и *концентрацията* се развива и *централизацията* на капитала. Нейна *основна* форма е "сливането на множество ... капитали ... /чрез/ по-гладкия път на образуване на **акционерни** дружества..., *изходната точка* на една *по-широка организация* на *съвместния* труд на мнозина, за едно *по-широко развитие* на неговите материални движещи сили ... в **обществено комбинирани** и **научно насочвани** производствени процеси" (Т. 23, с. 636-637). Образуването на *акционерни* дружества води до "колосално разширяване размерите на производството и до възникване на предприятия, които бяха невъзможни за отделния капиталист... Капиталът, който сам по себе си почива върху обществения начин на производство и предполага обществена концентрация на средствата за производство и на работните сили, *получава тук непосредствено формата на обществен капитал* (капитал на *непосредствено асоциирани индивиди*) в противоположност на частния капитал, а неговите предприятия се явяват като *обществени* предприятия в противоположност на частните предприятия. Това е *отменяване на капитала* като частна собственост *в границите на капиталистическия начин на производство...*" (Т. 25, ч. I, с. 464). "В акционерните дружества *функцията* (на *управляващите* капитала лица – И. Б.) е *отделена от собствеността* върху капитала... *Това е резултат на най-високото развитие на капиталистическото производство*, необходим *преходен пункт* към обратното превръщане на капитала в собственост на производителите, но вече не в частна собственост на разединени производители, а в собственост на асоциираните производители, в *непосредствена обществена* собственост. От друга страна, *акционерните дружества* са *преходен пункт* към

³³ "...Специфичната производителна сила на комбинирания работен ден е *обществена* производителна сила на труда, или производителна сила на *обществен труд*. Тя възниква от самата *кооперация*" (Т. 23, с. 341).

³⁴ "Щом добие известна устойчивост и широта, тя (кооперацията - И.Б.) става съзнателна, *планомерна и систематична форма на капиталистическия начин на производство*" (Т. 23, с. 376).

превърщането на всички функции..., свързани със собствеността върху капитала..., във функции на *асоциираните* производители, в *обществени функции*” (Т. 25, ч. I, с. 465; вж. също с. 466-467). “Капиталистическите *акционерни* предприятия, както и *кооперативните* фабрики, трябва да се разглеждат като *преходни форми* от капиталистически начин на производство към *асоциирания*” начин на производство (Т. 25, ч. I, с. 469). В тях “...производителните сили ... напират ... да се освободят от качеството си на капитал, да бъде признат фактически техният характер на *обществени производителни сили*” (Т. 20, с. 285).

Външните симптоми за назряващата необходимост от *преход* към “*асоциирания*” начин на производство като резултат от увеличаващата се *концентрация* и *централизация* на капитала са зачестяващите *икономически* и *финансови кризи* от различно естество, но най-вече кризите на *относително свръхпроизводство*, както и съпътстващото ги изостряне на социалните проблеми и недоволство. “В даден **отрасъл централизацията** би достигнала своя *краен предел*, когато всички вложени в него капитали се слоят в един-единствен капитал. В дадено **общество** тази граница би могла да бъде достигната едва когато целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на един капиталист, било на едно-единствено дружество от капиталисти” (Т. 23, с. 636). “Ръка за ръка ... с концентрацията и централизацията на капитала ... *се развива в постоянно нарастващ размер кооперативната форма на процеса на труда, развива се съзнателното техническо прилагане на науката*... *Централизацията* на средствата за производство и *обобществяването* на труда стигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната... Капиталистическото производство създава с *необходимостта* на естественоисторически процес своето собствено отрицание... То наново възстановява *не частната* собственост, а ***индивидуалната*** собственост въз основа на придобивката на капиталистическата ера: на кооперацията и ... произведените със самия труд средства за производство” (Т. 23, с. 764-765).

Когато обаче *централизацията* на капитала и *обобществяването* (чрез кооперацията) на труда достигнат в отделната страна *критичния си /макро/предел*, това *още не е достатъчно*, за да започне “преход” към “*по-високата форма на производство*”. По-нататък е необходимо чрез разгръщане в *международното икономическо* пространство на “свободната търговия” (т.е. на икономическия либерализъм, на който свръхсвободолюбивият дух на Маркс е твърд привърженик³⁵), на пазарната конкуренция,

³⁵ “...Свободният обмен ускорява революцията...Аз гласувам *в полза* на *свободния обмен*”. Ако е възможно само в едно изречение да се формулира теорията на Маркс за същността на капиталистическата икономика, формулата е: *частна капиталистическа* собственост + *напълно* свободен пазар + пазарна конкуренция в национален и световен мащаб + технологично прилагане на науката.

кредитното дело, борсовите механизми, монополизацията и колонизацията капиталистическите отношения да завладеят и *“вплетат ... всички народи в мрежата на световния капиталистически пазар”* (Т. 23, с. 764). Едва след като този процес на *“универсализация”* (както го нарича Маркс – синоним на съвременния термин *“глобализация”*) **завърши в целия свят** и доведе до *крайното* изостряне на ендогенното капиталистическо противоречие между *богатство и бедност*, реално възниква *обективната необходимост* от смяна на капиталистическата икономика с по-продуктивна. Но тъй като нарастващото богатство се съсредоточава най-много в *развитите страни*, които поради ускоряващата взаимните им процеси *“свободна търговия”* постигат *приблизително* икономическо *изравняване*, **единствено и почти едновременно във всички тях** е обективно необходимо да настъпи *най-напред* радикалната историческа смяна. Тя обаче **би била безсмислена и исторически безперспективна** в капиталистически **недоразвити** държави, където *“прогресивната”* и *“цивилизаторска”* мисия на капитала още не е *изпълнена докрай*.³⁶ **Още по-безперспективна** и дори *пагубна* тя **би била само в отделна**, и то *нискоразвита* страна.

3. **Кога и как конкретно практически** трябва да започне *обективно необходимата* смяна в *най-развитите* капиталистически страни? Това е големият, най-спорен и отворен до днес въпрос на обществеността.

3.1. От гледна точка **само на главния (определящия) фактор** за настъпването на *необходимата смяна* – **пределното** в рамките на капитала развитие на ПС,³⁷ **назрелият момент** на смяна *“може да се определи с точността на природните науки”* (Маркс). Това, разбира се, не е само *икономически* проблем, тъй като обществената оценка за развитостта на

³⁶ Защото *“не е възможно (да се унищожи наведнъж частната собственост – И. Б.), както не е възможно наведнъж да се увеличат съществуващите производителни сили в размери, необходими за създаването на общественото стопанство”* (Т. 4, с. 331).

³⁷ *“Истинският предел на капиталистическото производство е самият капитал, това значи: капиталът и самонарастването на неговата стойност се явява като изходен и краен пункт, мотив и цел на производството; производството е само производство за капитала, а не обратно: средствата за производство не са просто средства за постоянно разширяване жизнения процес на обществото на производителите. Пределите, само в които може да се осъществява запазването и увеличаването на стойността на капитала, основаващо се върху експроприацията и обедняването на масата на производителите..., влизат в постоянно противоречие с методите на производство, които капиталът е принуден да прилага за постигане на своята цел и които се стремят към безгранично разширение на производството, към производството като самоцел, към безусловно развитие на обществените производителни сили на труда. Средството – безусловното развитие на обществените производителни сили – влиза в постоянен конфликт с ограничената цел – увеличаване стойността на съществуващия капитал. Затова, ако капиталистическият начин на производство е историческо средство за развитие на материалната производителна сила и за създаване на съответен на тази сила световен пазар, то той в същото време е постоянното противоречие между тази негова историческа задача и свойствените му обществени производствени отношения”* (Т. 25, ч. I, с. 269); *“...неговият предел...е...исторически начин на производство, който съответства на ... ограничена епоха от развитието на материалните условия на производството”* (Т. 25, ч. I, с. 279).

ПС винаги се пречупва през призмата на специфичната **социално-икономическа** цел и съзнание на различните типове общества, в някои от които тя може да съдържа и други аспекти. Но той е *на първо място икономически* проблем. Ако в условията на **напълно либерализирания пазар**, който според Маркс е *адекватният* механизъм за *най-динамичното развитие* на капитала, ПС започнат трайно да забавят и дори да спират развитието си – най-вече поради все по-чести и продължителни икономически кризи на относително свръхпроизводство, както и съответно поради стачки и хронична безработица, това означава, че *реалното* използване и развитие на самите ПС *съществено* се различава от *потенциално възможното* им използване и динамика. Следователно, ако разликата е *съществена* и *продължава да се увеличава*, това означава, че *в чисто икономически план* историческият момент за смяната действително е назрял.³⁸ Това по-конкретно означава, че “принаденият труд на масите е престанал да бъде условие за развитието на всеобщото богатство” (Маркс) и че новите ПО вече предлагат “*по-изгодни*” възможности за развитието на ПС от предишните ПО.

3.2. Не така ясен и определен е обаче въпросът с установяването на необходимия исторически момент за радикална смяна на **останалите обществени отношения** и най-вече на **политическите**, тъй като само след и чрез тях би могла *реално* да се извърши *конкретно практическата* смяна на вече назелите и икономически, и постепенно на *всички други* обществени отношения. Неопределеността се дължи на обстоятелството, че във всяка страна *конкретно практическата* им смяна зависи от “...безброй различни емпирически обстоятелства, естествени условия, расови отношения, действащи отвън исторически влияния, и т.н...” (Т. 25, ч. II, с. 333). И все пак *практическият* момент на смяната зависи, *на първо място*, от достатъчното *политическо осъзнаване* (“пробуждане”) от *цялата работническа класа* на необходимостта от радикални обществени промени. Освен съответните *теоретико-политически знания* за целта е необходимо създаване на все по-широко *организиран* икономически (синдикални), политически и дори културно-просветителски *сдружения*, които постепенно да прерастат в собствени *политически партии* (като например първата в света работническа партия на *чартистите* в Англия). Или необходимо е формиране на все по-организирано *политическо мно-*

³⁸ Въпреки че проблемът за точното измерване на *разликата* между *фактическото* и *потенциално (максимално) възможното* използване и развитие на ПС, оттам за евентуалното *назряване* на смяната на ПО е изключително важен, той е отделен, обширен и специален въпрос, на който тук е невъзможно да се отдели подобаващо място. Задължително е обаче да се отбележи, че особено от гледна точка на изострящите се съвременни глобални проблеми той изисква *принципно нова методология и инструментално решение*, което да обхваща не само *преките икономически* измерения на *обществената* производителност на труда и на съответстващия ѝ обем богатство (главно до които измерения се ограничава известната досега традиционна методика), а *задължително* и *косвените* ѝ – *социални* и *екологични* аспекти.

зинство на работниците като пролог за постигане впоследствие и на *социално* мнозинство. То според Маркс изисква от своя страна все по-мощните политически партии на *работниците* да се съюзават с тези на многобройната прослойка на *селяните*. Така чрез все *по-масирано, активно и ефективно* участие в парламентарно-демократичния живот става възможно да се извоюва **властта чрез избори** в буржоазно-демократичната държава.

В теорията на Маркс за прехода тъкмо това е **логическият, нормалният, най-надеждният и предпочитаният демократичен** път за смяната на капитализма с исторически по-висше общественоекономическо устройство. Следователно и от теоретична, и от общественоекономическа гледна точка кратката формула е **революция** чрез **демократично-политическа еволюция**. А тъй като **определящият фактор** за необходимата смяна е **икономическият**, то най-сигурен и всеобщ успех на революцията по този “мирен, еволюционен път” може да се постигне **в капиталистически най-високо развитата страна**.³⁹ Защото “въстанието би било лудост там, където мирното движение може да постигне всичко бързо и сигурно”. Тъкмо по тази причина Маркс отделя много време от пряката си научна дейност за теоретично и организационно подпомагане на разрастващите се работнически движения от синдикално, политическо и дори културно естество - локални, национални и международни организации (“лиги”, “комитети”, “общества”), каквито са: Лигата на комунистите в Лондон, Сдружението на германските работници в Лайпциг, Културното дружество на германските работници в Лондон, Международното сдружение на работниците в Лондон (известно като *Интернационала*), Германската работническа партия, Германската социалдемократическа партия, Общото сдружение на немските работници, Германската социалистическа работническа партия в гр. Гота, Френската социалистическа партия и др.

Но след исторически първия по-значим опит за **непарламентарно** сваляне на буржоазната власт - революцията във Франция през 1848 г., и особено след кърваво потушената Парижка комуна през 1871 г. (в която са избити между 21 и 25 хил. участници, а това не може да не породило идеи за *съответна* пролетарска реакция), Маркс доразвива нов елемент в теорията си за “преход” от капитализъм към “по-високата обществена форма”. Той лансира едно ново понятие, чието непрекъснато дискутирано и оспорвано съдържание ще се превърне по-късно в *една от* причините за пълно отхвърляне на *цялата* му теоретична система за общественото развитие. Това е т. нар. **диктатура на пролетариата**. Тук е невъзможно да се спираме подробно върху мястото, ролята и съдържанието на този термин като елемент от цялата му обществена философия. Задължително е обаче да се отбележи, че въпреки асоциативните представи за *насилие, диктат*

³⁹ Днес “Англия е единствената страна, в която неизбежната социална революция би могла да бъде проведена *изцяло с мирни и легални средства*” (Т. 23, с. 38).

и дори *терор*, която първата част от понятието най-често поражда, в действителност **нищо ред** от творчеството на Маркс не съдържа предписание или призив към работническата класа за *насилствено завземане* (и още по-малко за *упражняване* спрямо капиталистическата класа и другите слоеве от населението) на политическата власт чрез **диктатура**.

Известно е от съответните му публикации, че той оценява Парижката комуна като *исторически преждевременен* акт, който е **обречен на неуспех** поради **недостатъчно развитите** икономически и обществено-политически условия (не само) във Франция. Но начинът, по който парижките работници и цялото “трето съсловие - дребни търговци, занаятчии и продавачи” първоначално се самоорганизират за въоръжено въстание срещу пруските окупационни войски на Бисмарк, след което **провеждат и спечелват** във **всеобщи и свободни демократични избори** политическата власт, съставяйки “законно правителство”, дава основание на Маркс, а по-късно и на Енгелс да посочат Комуна като “истинско народно представителство”, “завършена форма на пролетарска революция” и следователно *практически образец* (модел) на “диктатурата на пролетариата”.⁴⁰

В текстовете, писани от Маркс по този въпрос,⁴¹ *концептуалното* съдържание на “диктатурата” се свежда *накратко* и *обобщено* до: използване на *цялата власт*, извоювана чрез **всеобщо избирателно право** за отстояване без колебание (при евентуална *контрареволуция*) на пролетарските (но и на *социалното мнозинство*) икономически и политически интереси; **демократични избори** и упражняване на властта без допускане на *непредизвикано* насилие, а още по-малко и на **терор** (каквото Маркс е смятал, че обслужва единствено интересите на буржоазната класа); **пряко законодателство; народно право; народно опълчение; свобода на словото**, запазване на *индивидуалните свободи* и на *разделението на властите* в една **демократична република**.^{*}

5.V.2008 г.

⁴⁰ В деня на 20-та годишнина от Парижката комуна Енгелс казва: “Е добре, господа, искате ли да знаете как изглежда диктатурата на пролетариата? Погледнете Парижката комуна. Това беше диктатура на пролетариата” (Т. 22, с. 194).

⁴¹ Вж. главно Т. 19, с. 29-33.

* Втората част на статията следва в бр. 6/2008.*